

MİLLÎ KÜLTÜR

aylık dergi

ŞUBAT
CİLT. I, SAYI. 2 1977
KÜLTÜR BAKANLIĞI

«TÜRK MİLLETİNİN
İDARESİNDE VE KORUNMASINDA
MİLLİ BİRLİK, MİLLİ KÜLTÜR,
EN YÜKSEKTE
GÖZ DİKTİĞİMİZ İDEÂLDİR.»

K. Atatürk

MİLLİ KÜLTÜR

AYLIK DERGİ

Yıl : 1, Cild : 1, Sayı : 2
Şubat 1977

İmtiyaz sahibi :
Kültür Bakanlığı adına
Prof. Dr. Emin Bilgic

Yazı işlerini fiilen idare eden
Mes'ul Müdür :
Ahmet Yüzendağ

Yazı Kurulu :
Kenan Akyüz, Zeynep Korkmaz,
Mehmet Altay Köymen

Yazı Kurulu Sekreteri :
Sadi Bayram

Teknik Sekreter :
Süleyman Yurdakul

İdare Yeri :
Ataç Sokak, No. 32, Kat: 2.
Tel : 25 32 60 / 83 — 18 85 25
Yenişehir — ANKARA

Fiatı : 5 TL.
Dış Memleketlere : 1 \$

Abone : Yıllık 50 TL.
Dış Memleketlere : 10 \$

Gönderilen yazılar iade edilmez.
Yazılar, Yazı Kurulu Sekreteri
adına gönderilmelidir.

Dizgi ve Baskı

ONGUN KARDEŞLER MATBAACILIK SANAYİİ
TEL : 18 48 31 — 25 54 15 — ANKARA

Milli ve mânevî
değerlerimizle sadâkatle
bağlı kalmamız,
bugünkü ve yarınki
Türkiye için, çok büyük değerler taşır.

SÜLEYMAN DEMİREL

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
Prof. Dr. Emin Bilgic Kültür Milliyetçiliği ve Kültür Emperyalizmi	2
Yılmaz Öztuna Kültür Savaşı (II)	4
Orhan Şaik Gökyay Sevinc (II)	8
İlhan Geçer Bir Eylül Ağlıyordu	11
As. Abdullah Bizden Sinah'da Dirilmek (II)	12
Ahmet Kabaklı İslâm - Türk Devlet Teşkilâtı ve Siyaset - Nâme	22
Prof. Dr. Amiran Kurkan Türkçe'nin Geliştirilmesi Faaliyetlerinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar (II)	25
Nâil Memik Rubâi	27
Prof. Dr. Nermin Erdentuğ Türk Kültürü ve Millî Değerlerimiz	28
As. Dr. Mustafa Bilge Türk Tarihi Çalışmalarında Arşivlerimizin Yeri Selâhattin Ortac	34
Kültür Hizmetlerinin Tarihi Gelişimi ve Düşündürdükleri Fuat Uluc	36
Koşma Kenan Akyüz	39
125. Doğum Yıldönümü (5 Şubat 1852 - 1977) Vesilesi ile Türk Şiiri ve Abdülhak Hâmid Dr. Özkan İzgi	40
İslâmiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü As. Dr. Zekerîya Kitapçı	43
Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buhârâ'da İslâmiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi (I)	50
Dr. Müjgân Cınbur Murad - Nâme	60
Mehmet Cınarlı Ölümünün 2. Yıldönümünde Arif Nihat Asya Semih Sergen	64
Tiyatro Sorunlarımız (I) Mahir Canova	66
Tiyatro Öğrenimi ve Eğitimi Sempozyum'undan Bazı Hâtıralar	67
Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen 1973 Paris Oryantalistler Kongresi'nde Doğu Almanya Halk Cumhuriyeti İlim Adamlarının Doğu'yu Görüşleri	70
Zeki Alan Balkan (Hikâye)	72
Ziya Eper Albumdekiler	74
Aclan Sayılgan Millîlerarası İstanbul I. Film Festivali'nden Nottar	75
Süleyman Nazif'i Anma Toplantısı Vefatının 40. Yılında Millî Şairimiz	79
Mehmed Âkif Ersoy'u Andık	80

KAPAK RESMİ : (Üstte) Abdülhak Hâmid Tarhan, (altta) Buhârâ'da Mescid-i Nâdir (Yapılışı : 1620 M.).

İSLÂMİYETTEN ÖNCE ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜ

Dr. Özkan İzgi

TÜRKLERİN tarih sahnesine çıktıkları yer konusu, uzun zaman, ilim adamlarını meşgul etmiştir. Altay Dağları, Altay Dağları'nın doğusu, Baykal Gölü'nden Gobi Çölü'ne kadar uzanan sâhaların, Türklerin ilk yurdu olduğu tahmin edilmiştir. Fakat, dilci Gyula Németh tarafından en eski Türkçe ile Ural dilleri arasındaki münâsebetten dolayı, ilk yurdun, Aral Gölü çevresi ile Ural ve Altay Dağları arasındaki bozkırlar olduğu ortaya atılmıştır. Bu görüş, gerçeğe en yakın olanıdır. Oğuz Destan'ında Oğuz Kağan tarafından, Srideryâ'nın Aral Gölü'ne döküldüğü yerde Yeni Kent şehrinin kurulduğu bildirilmektedir.

Arkeolojik kazılar ve Çin kaynaklarında Türkler hakkında yazılanlar göz önüne alınırsa, Türk medeniyetini takriben M.Ö. 2500 yıllarına kadar götürmek mümkün olmaktadır. Bugünkü Kansu şehri civarında, menşei itibariyle avcı kültürü olan, bir Proto-Türk kültürüne rastlanmaktadır. Bu avcı kültürü, sonra çoban kültürüne ve daha ileriki yıllarda da buğday ve darı ekimine dayanan bir ziraat kültürüne dönmüştür. Sözünü ettiğimiz Kansu şehri civarında görülen bu kültürden dolayı, Türklerin ilk anayurdunun bu bölge olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak, bu bölge, yukarıda Türklerin ilk anayurdu olarak Németh'in ileri sürdüğü bölgelerin pek yakınında olması bakımından, bu fikri destekler mâhiyettedir.

Çinlilerin, M.Ö. 1450 - 1050 yılları arasında hüküm süren ilk sülâleleri olan Shang'lar zamanında, Kuzey kavimlerinden etkilendikleri görülür. Bu kuzey kavimleri arasında at besleyen ve harb arabalarına benzeyen arabaları bulunan kavimlerin olması, bunların, büyük ihtimalle, Türk olduklarını söylememize yar-

dımcı olmaktadır. Bu ihtimâli kuvvetlendiren delil ise, Çin'in ikinci sülâlesi olan ve M.Ö. 1050 - 147 seneleri arasında hüküm süren CHOU sülâlesinin bir Türk kabilesi olduğunu bilmemizdir. Çin'e ilk defa atı getiren, bu Chou sülâlesidir. Atın ilk defa Türkler tarafından Çin'e sokulması, tesirini hemen göstermiş ve Chou sülâlesi zamanında bugünkü Sansi eyâletinde bir kuzey devleti olan CHAO'lar da ata binmeyi öğrenmişlerdir. Bunun sonunda da, Chao'lar tarafından giyilen uzun etekli elbiseler bırakılmış, onların yerine, ata binerken ve at sürerken daha pratik olan ve Türklerin kullandığı pantolon şeklindeki elbiseler giyilmeğe başlanmıştır. Atın bu şekilde Çin'e girmesi, Çin sanatına da tesir etmiştir. Çin'de o zamana kadar hâkim olan bronz sanatına, hayvan motifleri bu suretle girmiş oluyordu. Bunun örneklerini koşum takımları ile arabaların mâdenî kısımlarındaki hayvan motiflerinde görmekteyiz.

Uzun müddet göçebe olarak yaşayan Orta Asya Türkleri, ilk devirlerde basit anlamda ziraatçilik ve avcılıkla uğraşmışlardır. Bilhassa su yolları boyunca gezerek geçimlerini sağlayan Türkler, belki de nüfuslarının azlığı dolayısıyla fazla bir gayret göstermeden yaşamışlardır. Bu devirlerde Türkler, sonbahar mevsimine girilmeden önce, kışlık yiyecek maddelerini depo ediyorlardı. Avcılıkla meşgul olanlar atı ehlileştirdikten ve tekerleği bulup arabayı —kağrı— nakil vasıtası olarak kullandıktan sonra, daha geniş bölgelere yayılarak, geçimlerini sağlamağa başlamışlardır. Çin kaynaklarında Türk kavmi olarak geçen KAO - CHE'ler, gelişmiş arabaları ile, göçebeliklerini daha geniş bir alanda sürdürebilmişlerdir.

ESKİ TÜRKLERDE HAYVANCILIK :

Hayvancılık, eski Türk topluluğunda mühim bir yer işgal eder. Orta Asya Türklerinin, yerleşik hayata geçmeden önce, göçebe oldukları mâlumdur. Bu göçebelik, iklimin ve buldukları yerlerin, hayatlarını sürekli olarak devam ettirmelerine engel olmasından dolayıdır. Hayvanlarını otlatmak zorunda olan bu insanlar, her zaman yer değiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türklerde hayvan, bilhassa şu üç hususiyetinden dolayı, ehemmiyet kazanmıştır. Bir kere hayvan, bu insanların başlıca gıda maddesi olmuştur. Etini, günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek için de kullanmışlardır. Ayrıca hayvanın sütünden, derisinden ve yününden giyim eşyası olarak yararlanmışlardır. Hayvanın ikinci hususiyeti, Çin başta olmak üzere, ziraatçi ülkelerde

mühim bir ticâret unsuru olması idi. Bunlar, hayvanlarını satıp kendi ihtiyaçları olan zirâi ürünleri alırlardı. Hayvanın üçüncü hususiyeti ise, nakil vâsıtası olarak kullanılmasıdır. Türklerin sâhib olduğu hayvanların başında at gelmektedir. At, Türklerde yiyecek, ticâret vâsıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır. Bilhassa Çin ile Hunlar zamanında başlayan ticârette, at mühim bir yer almış ve hattâ Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur. Koyun, sığır, deve, katır, manda, eşek de Türklerin besledikleri ve evcilleştirdikleri hayvanlar arasındadır. Bu hayvanların yanında, zamanla, tavuk, tavşan ve av hayvanları da yer almışlardır. X. yüzyılda Kao-ch'ang ve Beşbalık'a seyahat eden Çinli seyyâh Wang Yen-t, Uygurlar hakkında, hayvancılıkla ilgili olarak şunları söylemiştir: «Zengin olanlar at eti yerler. Diğerleri sığır ve yaban kazı yerler. Kağanın, prenslerin ve veliahdların at sürüleri vardır. Bu sürüler, vurulan damgalarla, birbirilerinden ayrılırlar. Hiç kimse, bu sürülerin sayısını bilmez. İyi bir atın fiyatı, 12.44 metre uzunluğunda ipek kumaştır. Yaşlı atlar yemek için kullanılır ve bunların değeri 3.11 metre uzunluğunda ipek kumaştır.»

Türkler, yaz ve kış mevsimlerinde, hayvanları ile birlikte göç ederlerdi. Bu mevsimlere göre yapılan göçlerin sonucu olarak, kışlak ve yaylakları kurulmuş ve buralarda hayvanları için ağullar yapmışlardır. Bu yaylak ve kışlaklar, her oymak için, sâbittir. Böylece, ilk yerleşim merkezleri de meydana gelmiş oluyordu.

ZİRAAT :

Türklerin uzun yıllar göçebe olarak hayvancılıkla geçindiklerini ve başlıca geçim kaynaklarının hayvancılık olduğunu bilmemize rağmen, acaba, sürülerini su yolları üzerinde otlatan bu insanlar, hiç, zirâatla uğraşmıyorlar mıydı? İlk defa bir devlet düzeni içinde gördüğümüz Hunların, zirâatla uğraştıkları hakkında Çin kaynaklarında bilgiler vardır. Fakat, Hunlardan önce de, Türklerin zirâatla uğraştıkları hakkında elimizde bazı bilgiler bulunmaktadır. Arkeolojik kazılardan elde edilen bir sonuç da, Türklerin su kanalları -arklar- açtıkları hususudur. Bu sulama kanallarının zirâat için açıldığından şüphe edilmemelidir. Yine arkeolojik kazılardan, Türklerin zirâatla uğraştıklarına delâlet eder zirâat âletleri çıkmıştır. Bu kazılardan çıkan saban, değirmen taşları ile zirâat bitkileri olan karpuz çekirdekleri, buğday ve arpa tohumları, Türklerin Hunlardan önce de zirâatla uğraştıklarının delilidir. Hunlardan son-

ra, zirâatçılık daha da gelişmiş ve, hur batlarını saklamak için, anbarlar yapmışlardır. Göktürkler zamanında Çin'le olan münâsebetlerin arttığını ve Çin'den tohumluk hububat ve zirâat âletleri istendiğini yine Çin kaynakları yazmaktadır. Göktürk Kağanı Kapağan Kağan, 100.000 kişilik ordusu ile Çin'i işgal etmiş ve geri çekilirken bir milyon kilo darı, üç bin zirâat âleti ve bol miktarda demir almıştır. Yine Kapağan Kağan, bir başka seferinde, Çin'den üç yüz bin kilo hububat, üç bin zirâat âleti ve elli bin top ipek kumaşla dönmüştür. Uygurlar devrinde, zirâatla ilgili kelimelerin çoğalmasından, bunlarda zirâatin daha ileri bir seviyede olduğu hükmüne varılabilmektedir. Bu devirde meyve ve sebze bahçelerinin de kurulmuş olması, zirâatin ne dereceye kadar ilerlediğini gösteren bir delildir. Çinli seyyâhın, Beşbalık şehrinin etrafını bir nehirin çevirdiğini, bu nehirin tarlaları ve bahçeleri suladığını ve su değirmenlerini çalıştırdığını söylemesi, zirâatin ne derecede ilerlediğini göstermesi bakımından, çok mühimdir. Türklerin tanıdığı ilk tarım ürünü, belki de hayvanlarını beslemek için ettikleri yonca olmuştur. Daha sonra kendi ihtiyaçları için ekilen ilk ürün ise, darıdır.

İlk zirâatlarına, evcilleştirdikleri hayvanları beslemek üzere bâzi bitkilerin ekimi ile başlayan Türkler, daha sonra, kendi ihtiyaçları için de toprağı ekip biçmeğe başlamışlardır. İlk dinleri olan Şamanizm'in tesiri ile, toprak kavramı büyük bir ehemmiyet kazanmış ve toprak için kurbanlar kesilmeğe başlanmıştır. Türklerde toprağın ne derecede mühim olduğu aşağıdaki misâllerden anlamak mümkün dür..

Tung-hu'lar (Tunguz'lar), Mao-tung'a -Mete'ye- bir elçi yollayarak, atını isterler. Mao-tun, devletin ileri gelenlerini toplayıp onların fikirlerini aldıktan sonra, itirazlara rağmen, atını vermeği kabul eder. Tunguz'lar, sonra bir elçi daha yollayarak, bu sefer, Mao-tun'un karısını isterler. Devletin ileri gelenleri, yine bir araya gelerek durumu görüşürler ve Mao-tun'un karısını vermesini istemezler. Fakat Mao-tun, karısını da vererek, herhangi bir anlaşmazlığın çıkmasını önler. Tunguz'lar, daha sonra, sınırdaki çorak toprak parçasını isterler. Böylece, her iki ülke arasındaki anlaşmazlığın ortadan kalkacağını söylerler. Mao-tun, devletin ileri gelenlerini tekrar toplayarak durumu görüşür. Toplantıya gelenler, bu işe yaramaz toprak parçasının verilmesini kabul ederler. Fakat, bu sefer, Mao-tun karşı çıkar. Sebeb olarak da, «atım ve karım kendi malımdı. Toprak ise devletin ma-

lıdır. Bu malı başkasına kim verebilir?» diye- rek, Tunguzlar'ın bu isteğini red eder. Top- rağın ehemmiyeti hakkında ikinci misâlimiz de, Göktürkler zamanından verelim. Bilge Ka- ğan Anıtı'nın doğu cephesinde şöyle bir cümle vardır: «Yukarıda Türk Tanrısı, mu- kaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İteriş Kağan'ı, annem İbilge Hâtun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.» Bu misâlden de, toprak ve suyun ne kadar ehemmiyetli olduğunu görmekteyiz.

ESKİ TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER :

Türk dilinin geçirdiği gelişmeyi göz önü- ne alırsak, bunun dört merhaleye ayrıldığını görebiliriz. 1 - İlk Türkçe Devri (? - IV. yüz- yıl), 2 - Eski Türkçe Devri (VI - XI. yüzyıl), 3 - Orta Türkçe Devri (XI - XVI. yüzyıl), 4 - Yeni Türkçe Devri (XVI. yüzyıldan zama- nımıza kadar). Bu tasnifte görüldüğü gibi, ilk üç devre âid olan Türkçe, hemen hemen, İslâmiyet'ten önceki Türkler tarafından konu- şulup yazılmıştır.

İLK TÜRKÇE DEVRİ :

Bilhassa ilk Türk devletini kurmuş olan Hunlar'ı da içine alan bu devreye âid olarak, elimizde, yazılı bir kaynak maalesef yoktur. Hun çağından önceki Türkçe, Türk dilinin kaynağını temsil etmekle beraber, yazılı me- tinler olmadığından, kesin bir şey söyleme im- kânı yoktur. Bazı Çin kaynaklarında Hun- lar'a âit kelimeler mevcut ise de, transkripsi- yonlarının iyi yapılmamış olmasından dolayı, anlaşılabilir değildir. Çince kitaplara geçen bu Hunca kelimelerin daha ziyade askeri deyim- lere ve devlet teşkilâtına âit kelimeler oldu- ğunu bilmekteyiz.

ESKİ TÜRKÇE DEVRİ :

Bu devreye, Göktürk ve Uygurlar tarafın- dan kullanılan alfabelerle yazılan eserler gir- mektedir. Run alfabeti ile yazılan Göktürk yazıtları, Talas, Yenisey, Ongin, Orhon ve Tola nehirleri çevresine dağılmıştır. Rus alfa- besini ile yazılan bu anıtlardan en meşhurları; 732'de Kül Tigin, 735'de Kül Tigin'in ağabeyi Bilge Kağan ve 720 yıllarında da Bilge Ka- ğan'ın veziri Tonyukuk adına dikilen yazıtlar- dır. Kireç taşlarının oyulması ile yazılan bu yazıtların ilk ikisi Yoluğ Tigin tarafından ya- zılmış ve, 1893 yılında, büyük Türkolog Wil- helm Thomsen tarafından okunabilmiştir.

Türk dilinin ve kültürünün gelişmesini en uzun devam ettiren Uygurlar ise, Hun, Tibet, Brahma, Süryânî, Soğd, Mani ve Uygur alfa- belerini kullanmışlardır. Run, Süryânî, Tibet, Brahma alfabetleri Uygurlar arasında fazla

rağbet görmemiş ve bu yazı çeşidlerinden gü- nümüze kadar çok az örnekler ulaşmıştır. Uy- gurlar arasında en yaygın alfabeler Soğd, Ma- ni ve Uygur alfabetleri olmuştur. Soğd, alfa- besini, aslında Uygurların sonradan kullandık- ları Uygur alfabesinin aynıdır. Dilci Müller, Soğd alfabesini üzerinde yaptığı araştırmalar- dan, Soğd harflerinin en gelişmiş şeklinin Uy- gurcada bulunduğunu söylemektedir. Bu yüz- den Soğd harfleri, Uygurlarca öğrenildikten sonra, Uygur alfabesini adını almıştır. Soğd harflerini Uygurlar, ilk defa, 825 - 832 yılları arasında Kağan olan Ho-sa'nın şerefine diki- len Kara - Balğasun yazıtında kullanmışlar- dır. Bu yazıt, Uygurların Mani dinine girişini anlatmaktadır. Bu yazıtta, kısaca, «Evvelce et yenen bir memlekette şimdi piriñ yenecek. evvelce insan öldüren bir millet artık hayır ve sulh içinde yaşayacaktır.» denmektedir.

Uygurların kullandığı Mani alfabesini, Ma- niheistler tarafından kullanılan alfabe olup, Uygurların bu dini kabul etmelerinden sonra kullanılmıştır. Uygurcaya yakın bir sistemi olan bu alfabe ile yazılan eserler, Uygurlar ta- rafından kullanılan diğer Soğd ve Uygur alfa- belerine nazaran daha azdır.

Uygur alfabesini ise, 18 harften meydana gelmiş ve VIII. yüzyılın ilk yarısından sonra kullanılmaya başlanmıştır.

ORTA TÜRKÇE DEVRİ :

Bu devir, Uygurlar tarafından, Mani ve Budist metinlerinin tercümelerini, Uygurca ya- zılmış Hukuk Vesikalarını, Çağatay ve Kıpçak yazı dili ile ve Oğuzca yazılmış metinleri içine alan devirdir.

Orta Türkçe devrinde, Uygur alfabesini ile yazılmış, belki de en mühim eserler, Uygur Hukuk vesikalarıdır. 11. ve 13. yüzyıllarda ya- zıldıkları tahmin edilen bu hukuk vesikaları, Uygurların çok yüksek bir medeniyet seviye- sinde ve oldukça ileri bir iktisadi bünyeye sa- hip olduklarını göstermektedir. Türk kültür târihinin hemen hemen her dalını ilgilendiren bu hukuk vesikaları, ticâretin mübâdele siste- minden çıkıp, para ve ölçü sistemleri ile ya- pıldığını göstermesi bakımından mühimdir. Vesikalarda kesin bir târih olmadığından, bunların ne zaman yazıldığını dil yapısına ve kullanılan kelimelere bakarak yüzyıl hesabı ile, yaklaşık olarak tahmin edebiliyoruz. Esâ- sında, bütün vesikalarda târih vardır. Fakat târihler, eski Türklerin kullandıkları 12 Hay- vanlı Türk Takvimi ile gösterildiğinden, ke- sin bir târih tesbiti yapılamamaktadır.

Vesikalar, ferdlerin kendi aralarında veya toplu halde yaptıkları muâmeleler, yahut da ferdlerin devletle olan münâsebetleri ile ilgi-

lidir. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları mukaveleler, şarap, para, pamuk ve susam gibi maddelere duyulan ihtiyaçlardan doğmuştur. Bundan başka, bu tip mukavelelerde, herhangi bir ihtiyaçtan dolayı malın rehin olarak verildiği, oğul veya kızın bir başkasının yanında çalışmak, hattâ bütün hayatı boyunca devr edilmek sûretiyle ihtiyaçların giderildiği görülmektedir. Meselâ, çocuğun evlâtlığa verilmesi, mal ihtiyacını veya kendi akrabâlarından birinin para ihtiyacını karşılamak içindir. Arâzi satışlarına âit vesikalar, tahıl ekme için yer ihtiyacını karşılamak üzere düzenlenmiştir. Ferdlerin devletle olan münâsebetlerini düzenleyen vesikalar ise, nüfus sayımı, ferdlerin devlete ödedikleri vergiler ve devlete âit iş yerlerinde çalışan kimselerle ilgilidir.

HUKUK VESİKALARININ YAZILIŞI
ŞÖYLE BİR SIRA TÂKİB ETMEKTEDİR :

1. Târih,
2. Vesika ile ilgili şahsın adı,
3. Vesikanın yazılış sebebi,
4. Alım - satımla ilgili pazarlık kısmı,
5. Borç alınan veya rehin verilen malın ödenme usulü ve şartları,
6. Borçlunun ölmesi hâlinde borcu ödeyecek kimselerin adları,
7. Mukavele şartlarının korunması ve mukaveleye itiraz edecek kimselerin belirtilmesi,
8. Mukaveleyi bozmak isteyenlere karşı alınacak tedbirler,
9. Mukaveleyi yapanların ve şahitlerin isimleri,
10. Mukaveleyi yazanın adı, imzâ ve mühürler.

Bu çok mühim hukuk vesikalarından birini, burada, bugünkü türkçe ile birlikte, örnek olarak görelim (Bu vesika, Reşit Rahmeti Arat tarafından «Among the Uighur Documents» adı altında İngilizce olarak 1966 yılında yayınlanmıştır.):

Tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş-ke yunglag-ıg çao yastuk kerkek bolup adam-ning manga ülüş-te teggen taysang-taki on altı er kömer borluk-ta manga teget çırkış-tın alıp öngtün singar-ın alıp yarım borlukum-nı udçı buk-a esen ikegü-tın yüz yastuk çao alıp toguru tumlıdı satdım bu kün-tın munça ming yıl tümen kün-ke tegi udçı buk-a esen ikegü erklig bolz-un taplaz-a öz-ler-i etlep yisün taplamaz-a adın kişi-ke ödkürü satz-un bu bitig-ni kılmiş kün öz-e bu borluk sadig-i çao-ni tükel sanap altım biz udçı buk-a esen ikegü takel sanap birtimiz bu borluk yolınta men terbiş-ning agam inim yigenim tagayım kim kim-m-e bolup çam çarım kılma-ın-lar apam birük erkilk beg işi yat y (a) ri (i) gınça küçin tudup çam çarım kılma-ın-lar

ulug suü-ke bir altın yasduk içker-i ağılık-ka bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer eder-ke yaraşu at kışgıt birip söz-ler-i yorımaz-un
bu nişan mn terbiş-ning ol
bu nişan mn tanuk ilç buk-a-ning ol
bu nişan mn tanuk or kaya-ning ol
bu nişan mn tanuk udçı-ning ol
bu nişan mn tanuk udmış-ning ol
mn terbiş öz-üm bitidim

(bugünkü türkçe ile) :

Domuz yılı 5 inci ayın 16 sında bana Terbiş'e para —çao yastuk— lâzım olduğundan babamdan miras kalan Taysang'daki bana âid olan 16 işçinin çalıştığı üzüm bağını, Çırkuş'den başlayan üzüm bağının yarısını Udçı - Buka ve Esen'in ikisine, yüz yastuk çao'ya mahalli örf ve âdete göre sattım. Bugünden başlayarak bin yıl ve on bin gün Udçı - Buka ve Esen ikisi bu üzüm bağının sâhiblerindendirler. Eğer onlar isterse, çalışarak kendilerine fayda te'min ederler : eğer istemezlerse, bir başkasına satabilirler. Bu mukavelelin tamamlanıldığı gün, üzüm bağının satış fiyatının eşit olarak para —çao yı sayarak tamamen aldım. Biz Udçı - Buka ve Esen ikimiz tamamını verdik. Üzüm bağı hususunda ben Terbiş küçük ve büyük kardeşlerim, yigenim ve dayım itiraz etmesinler. Fakat, eğer beğlerin sözüne güvenerek itiraz ederlerse onlar büyük ordu'ya bir altın yastık, iç hazıneye bir gümüş yastık, beylerin her birine ceza olarak bir binek atı vereceklerdir. Onların sözleri geçerli olmasın. Bu nişan ben Terbiş'indir. Bu nişan ben şahid İlçi - Buka'nındır. Bu nişan ben şahid Or-Kaya'nındır. Bu nişan ben şahid Udçı'nındır. Bu nişan ben şahid Utmış'ındır. Ben Terbiş bunu kendim yazdım.

Eski Türkler, ticârette mübâdele sistemini, bıraktıktan sonra, para kullanmağa başlamışlardır. Ekonomik hayatın mühim bir unsuru olan para, Türklerin çok eskiden beri bildikleri bir şeydi. Kağanlarının adını yazarak mühürlenmiş olan kâğıt ve kumaşlara «yarmak» ismini verip para olarak kullanmışlardır. Bugün elimizde 740 senesinde Kara-Balğasun'da Türgiş Kağanına âid paralar bulunmaktadır. «Qamdu» kelimesi de, eski Türklerde, para karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu kelime, Kaşgarlı Mahmud'da şöyle açıklanmıştır: «Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur Hânı'nın mühürü basılıp, alış-verişte para yerine kullanılır.» Bu «qamdu» yâni bez paralar her yedi sene de bir yıkanır, tâmir edilir ve yeniden damgalanırdı.

ESKİ TÜRKLERDE DİN.

ŞAMANİZM :

Orta Asya Türkleri, İslâmiyet'i kabul etmeden önce, çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Türklerin ilk dini olan Şamanizm, tek tanrı

düşüncesinin hâkim olduğu bir dindir. Türkler, zirâatçilik devirlerinde, gökle fazla ilgilenmemişler; yalnızca topraktan iyi bir ekin alınabilmesi için neler yapılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu maksatla, büyü yapılması da söz konusu olmuştur. Günlerinin büyük çoğunluğunu tarlalarında geçiren bu insanlar, gökyüzünü, ancak havanın bulutlu olduğu zamanlarda düşünmüşlerdir. Türkler, ancak hayvancılıkla uğraştıkları zamanlardan sonra, gökle ilgilenmeğe başlamışlar ve gök toprağa nazaran daha çok değer kazanmağa başlamıştır.

Göktürkler zamanına kadar gök, belki de, toprak ve su kadar mühim değildi. Göktürk Devleti'nin kurulması ile birlikte, göğün değeri artmış; «Tanrı» kelimesi hem «gök», hem de «Allah» mânâsında kullanılmıştır. Allah'ı, «gök-tanrı» adı ile isimlendirmişlerdir. Göğün bu değeri yanında kağanların da tanrının oğlu olması, onun yerdeki temsilcisi anlamına gelmektedir. Kağanlar ölünce ruhlarının göğe, tanrının yanına uçtuğuna inanırlardı. Kağanlar, göğün bu değerinden dolayı, «tengri» ünvanını isimlerinin başında kullanmışlardır. Çin kaynaklarında ismi Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin k'o-han olarak yazılan ve 785 senesinde kağan olan bu Uygur kağanının adı, Uygurca olarak, «Tengride Ülüg Bulmuş Alp Lu-hu P'i Huai-hsin Kağan» şeklinde yazılıdır. Ancak, Uygurlar zamanında 762 senesinde Mani dininin kabulünden sonra, «ay» mefhumu değer kazanmış ve kağan ünvanlarının başında kullanılmaya başlanmıştır. Çincesi «Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i k'o-han» olan «ay», Eski - Türkçe'de «Ay Tengride Küç Bulmuş Alp Bilge Pao-i Kağan» olarak yazılmıştır.

Eski Türklerin Şamanizm dininde herhangi bir kitabı olmadığından, bu dinin reisleri -ki bunlara «kam» veya «şaman» adı verildi- birçok vazifeleri olan kimselerdi. Şamanlar, astronomiden anlarlar ve ay ile güneş tutulmalarından sonra geleceğe dâir haberler verirlerdi. Şamanlara danışılmadan savaşa gidilmezdi. Şamanlar, hastalık ve ölüm zamanlarında da vazife görürler ve hastanın yanına giderek dua ederler, tedâvide bulunurlardı. Şamanlık, âileden âileye geçer ve daha çocukluk yıllarında büyüklerinden şaman âdetlerini öğrenirlerdi. Büyük kısmı erkek olan şamanların yanısıra, kadın şamanlara da rastlanmaktadır. Şamanlar, ak ve kara olmak üzere, ikiye ayrılırlardı. Ak şamanlar iyi ruhlara, kara şamanlar ise kötü ruhlara hitâb ederlerdi.

BUDİZM :

İlk defa, 572 senesinde, Göktürk Kağanı Tabo Kağan zamanında Budizm'in Türkler arasına girmiş olduğunu görüyoruz. Bu din, devlet erkânı arasında rağbet görmeye beraber, halkın ve askerlerin tepkisine uğradığından, bir süre için, devletin resmî dini olamamıştır. Ancak 840 tarihinden sonra, Uygurlar Budizm'i resmen kabul ettiler. Bu dine Göktürkler zamanında gösterilen tepki, daha çok, et yeme ve savaş yapma yasağından dolayıdır.

Uygurların Budizm'i kabullerinden sonra, bu dinin kitabları Uygurcaya tercüme edilmeğe başlanmıştır. Bu târihlerden sonra, Budizm mâbedleri de yapılmağa başlanmış ve buradaki râhibler vâsıtasıyla halka bu dinle ilgili bilgiler verilmiştir. Budizm'in dini kitapları: 1 - Sutra'lar, 2 - Vinaya'lar, 3 - Abhidharma'lar olmak üzere sınıflandırılmıştır. Uygurlar tarafından «nom, nom sudur, nom bitig» ve «sudur» olarak isimlendirilen sutra'lar, budist râhiblerinin yâni Burkan'ların vaazlarını bir araya toplayan kitaplardır. Uygurlar tarafından tercüme edilen en mühim sutra, «Sekiz Yükme» (Sekiz Türlü Suur) isimli kitaptır. Budizm'in ikinci mühim kitabını temsil eden «Vinaya» lar, yalnız manastır mensublarını ilgilendiren kitaplardır. Bu kitapların Uygurcaya tercüme edilip edilmediği kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü râhibleri ilgilendiren bu kitaplar, halkın ilgisinden uzak olduğundan, fazla yaygın değillerdi. Bundan dolayıdır ki, günümüze kadar gelmeleri mümkün olamamıştır. Budizm'in üçüncü kitabı «Abhidharmalar» ise, konusu itibarıyla felsefi olup, dinî - felsefi meselelerin izâhı için yazılmışlardır. Uygurlar tarafından, bu tür kitapların tercüme edildiğini de görmekteyiz. Vapşı Bakşı ismindeki bir Uygur tarafından tercüme edilen bu tür bir kitap, günümüze kadar gelmiştir.

MANİHEİZM :

Suriye'de yaşamış olan Mani ismindeki şahıs tarafından kurulan Maniheizm, doğuya doğru yayılmış ve atası Tonyukuk olan Hsieh kabilesi tarafından Çin'e sokulmuştur. Uygur kağanı Bugu Kağan, Çin'e yaptığı seferde, Mani râhibleri ile tanışmış ve dört mani râhibini alarak Kara - Balğasun'a götürmüştür. Mani dininin resmî din olması Uygurların savaçılığını azaltmış, fakat daha yüksek bir medeniyet seviyesine erişmelerine yardımcı olmuştur. Çünkü mani dini, bir şehirli dini idi. Bu dinin Türklerin eski dini Şamanizm'e benzer taraflarının olması ve bilhassa gök ile

olan ilgisi, Uygurlar arasında yayılmasına yol açmıştır. Türklerde mühim ve kutlu olan, gök idi. Eski Türk Kağanları güçlerini gökten alır ve onun buyruğu ile kağanlık tahtına oturdular. Bu yüzden de, kağanlık unvanlarının başında, «tengride» (gökte) kelimesi bulunmakta idi.

ESKİ TÜRKLER'DE KADIN :

Bugün kullandığımız «kadın» kelimesi, eski Türklerde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Orhun Anıtları'nda, Uygurlar tarafından yazılmış metin ve hukuk vesikalarında bunların örneklerini buluyoruz. Orhun Anıtları'nda, bugünkü anlamda, «kız» kelimesine pek çok yerde rastlanmaktadır. Eski metinlerde geçen «hatun» kelimesi, bugün olduğu gibi, «eş» anlamındadır. Çinlilerin Türk Kağan eşlerine verdikleri «hatun» ünvanı ise, yukarıdaki mânâsından farklı olarak kullanılmış ve «prenses, kraliçe» anlamlarını taşımıştır. Uhğ-kem kitabesindeki «yotuz» kelimesi de «zevece, eş» mânâsında kullanılmıştır. Uygurlar zamanında da «kadın» kelimesi, «mama, karı, tişi, işi, ebçi» kelimeleri ile ifade edilmiştir.

Eski Türklerde, kadının içtimâi mevkiinin çok yüksek olduğunu görmekteyiz. Kadın için şiirler yazılmış, âbideler dikilmiş ve şehirler kurulmuştur. Eski Türk cemiyetinde, idâreci sınıfın ve çok zenginlerin dışında, birden fazla evliliğe rastlanmamaktadır. İdâreci sınıfın «künteki», «beşe» ve «kün» denilen harem dâireleri vardı ve burada hizmet eden kadınlara da «evci karabaş», «kırkın» ve «küng» denilirdi. Bir kadınla evlenebilmek için, bugün «başlık» dediğimiz, o zamanlar «kalın yahut kaling» denilen büyük bir para ödenmekte idi. Ancak çok zengin olanlar bu kalın'ı vererek birden fazla kadınla evlenebilirdi. Evlilikte, erkek evin tek hâkimi idi. Erkek öldüğü zaman, oğullar, hiçbir şekilde, anneleri ile evlenemezlerdi. Ancak, oğulların bâzı durumlarında üvey anneleri ile evlenmelerine müsaade edilmiştir. Eski Türk yazıtlarında, hiçbir zaman, çok kadın almanın izlerine rastlanmamıştır. Kocasının malı olan kadın, âile içinde çocuğunun terbiyesi, âilenin mâli işleri ile, çadırın kurulup sökülmesi, giyeceklerin örülmesi, süt sağma, peynir ve tereyağ yapma gibi işlerle meşgul olmuştur.

Eski Türk kadını, devlet siyâsetine de karışıp, söz sâhibi olmuştur. Hâtun, devlet işlerinde, kocası ile birlikte emir-nâmeler, resmî yazışmalar imzalamıştır. Devlet işlerinde kocasına yardımcı olan kadın, yapılan bütün anlaşmalarda da, mühim bir rol oynuyordu. Bilhassa Çin'le olan münâsebetlerin zaman zaman bozulması karşısında, Türk prensesleri,

Çin hükümdarları ile evlenerek ve iki devlet arasında akrâbalık te'sis ederek, münâsebetlerin iyileşmesini sağlıyorlardı. İki ülke arasındaki münâsebetlerin düzelmesi için, Çin prenseslerinin de Türk kağanları ile evlendikleri çok görülmüştür. 821 yılında Uygurların Başbakanı Tudun, prensesler ve Mani râhiblerinden ibâret 573 kişi ile Çin'e gitmiş ve burada Çin imparatoru kendi kızını Uygur kağanına vererek aradaki münâsebetlerin düzeltilmesini sağlamıştır.

Uygur hatunlarının kendilerine mahsus otağları ve şehirleri vardı. Etsina nehrinin yakınlarındaki bir yerin, T'ang sülâsesi zamanında, Uygur prenseslerinin oturdukları şehir olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bundan başka, daha üç K'o-tun ch'eng «Hatun şehiri» olduğu da Çin kaynaklarında kayd edilir.

ESKİ TÜRK SARAYLARI :

Eski Türklerde, hâtunlar için otağlar ve şehirler yapıldığını gördük. Hükümdarların da otağ ve sarayları olup, kendileri bu yerlerde otururlardı. Saray kelimesi, eski Türkçede «örg» ile ifade edilmiştir. Bu kelime hem taht, hem de saray için kullanılıyordu. Kağanlar, çoğu zaman çadırlarda oturmalarına rağmen, ayrıca bir de sarayları bulunduğu çeşitli kaynaklardan tesbit edilebilmektedir. Sarayların içinde kağanların tahtı da bulunurdu. İşte bundan dolayı «örg» kelimesi hem saray, hem de taht anlamına gelmiştir.

Kağanlar, yeni feth ettikleri yerlerde, egemenlik sembolü olarak, kendi adlarına saraylar yaptırılırdı. Bu saraylara, kağandan sonra gelen «yabgu» ve ordu komutanı olan «şad» lar tâyin edilirdi. Yabgu ve şadlar, bu saraylarda otururlar ve bu yerleri kağan adına idâre ederlerdi.

SARAYLARDA VAZİFE GÖREN MEMURLAR :

Eski Türk teşkilâtında devlet, «içre» yâni «içerisi» ve «taşra» yâni «dışarı» olmak üzere, iki bölümde idâre edilirdi. «İçre» sözü, kağanın sarayını, ordugâhını ve etrafındakileri ifade ederdi. Bundan ötürü, «içreki» yâni «içerdeki» tâbiri ortaya çıkmış ve bu tâbirle, kağanın bulunduğu sarayda hizmet gören memurlar ifade edilmiştir. Genel olarak saray memuru anlamına gelen ve Orhun Anıtları'nda «içreki», Uygur hukuk vesikalarında «içgerü» şeklinde kullanılan kelime rütbe ve ünvan bildirip, bununla, kağanların saray ve otağlarında pek çok makamı işgal ve merâsimlere iştirâk eden memurlar kâsd edilmiştir.

DANIŞMANLAR :

«Tayanç ve Kengeşi» denen bu müşâvirler, saraylarda en çok bulunan görevlilerdi.

Bu danışmanlar ve danışmanlık müessesesi, Uygurlardan Moğollara da geçmiş olan, mühim bir teşkilattir.

KILAVUZLAR :

Devlet ve ordu içinde mühim bir mevki-leri vardır. Ülkeyi çok iyi tanıyan bu kişiler, bilhassa, askerî alanda geniş bilgi sahibidirler. Bir savaş esnasında, bunların büyük rol oynadıkları bilinmektedir.

MÜHÜRDARLAR :

«Tamgaç» veya «damgacı» kelimeleri ile belirtilen bu kişilerin büyük salâhiyetleri vardı. Tâyin ve para işlerinde, fermanların mutlaka bunların mühürleri ile mühürlenmesi ve bu mühürlerinin yanında imzalarının da bulunması şarttır.

HAZİNE MEMURLARI :

Eski Türkçede «ağıcı» denen bu memurlar, halktan para toplayan devlet hazinedarları yahut veznedarlar idiler. Bazı metinlerde geçen «ağıcı uluğu» ise, baş veznedar, malîyenin en büyük memuru veya Mâlîye Bakanı anlamında kullanılmıştır.

ELÇİLER :

Eski Türklerin münâsebette buldukları memleketlere yolladıkları devlet temsilcileridir. Bu elçiler, gittikleri ülkelerin hükümdarları ile doğrudan doğruya temas kurarlar ve kağanın berâberlerinde getirdikleri hediyelerini sunarlardı.

DOKTORLAR :

«Emçi» adı verilen bu doktorlar saraylarda vazife görürler, ilaçları hazırlarlar ve aynı zamanda kırık - çıkıkları da tedâvi ederlerdi. Saraylarda, yukarıdaki memurlardan başka, falcılar, müneccimler, astronomlar, taşları işleyen yahut yazıtları yazan sanatkarlar, aşçılar, kuşçular ve saray kapıcıları bulunmaktadır.

FESTİVALLER :

Türklerin ilk dini olan Şamanizm'deki törenler, şenlikler şeklinde yapılırdı. Mevsimler, ilk devirlerden itibaren, büyük değer kazanmıştı. Çünkü, mevsimlerin hayvancılık ve ziraatçılık üzerindeki tesiri büyüktü. İlkbahar mevsimi otların yeşerdiği, hayvanların taze otla beslendiği ve ticâret faaliyetlerinin artıp, insanların ihtiyaçlarının giderildiği mevsimdi. Bu mevsim, gök gürlemeleri ile ve şimşek çakmaları ile başlamış olurdu. İlkbahar mevsimine tekabül eden beşinci ayda, Hunlar ve Göktürkler göğe ve toprağa kurban keserek, büyük şenlikler tertib ederlerdi. Bu mevsimde at yarışları yapılır ve toplu halde şarkılar söylenip yemek yenir, içki içilir ve müzik çalınarak dans edip eğlenilirdi.

İlkbahar mevsiminde, Ötügen'de oturan Uygurlar, başta kağanları olmak üzere, To-jen Irmağı'nın kıyısında toplanırlar ve Gök Tanrı'ya kurban sunarlardı. Bu mevsimde yapılan diğer bir bayram da, sürüleri otlatmağa çıkarma ayı olarak bilinen ve dokuz Mayıs'ta yapılan, «Örüs sara» bayramıdır.

Uygurlar, üçüncü ayın dokuzuncu günü, soğuk yemek festivali düzenlerlerdi. Bu festival, Çinlilerin Ch'ing-ming dedikleri festivalden bir gün önce kutlanırdı. Bu festivalde, evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmi dört saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenirdi.

Uygurlar zamanında, dönenceler için de festivaller düzenlenirdi. Bunlardan ilki, yaz dönencesinde, toprak için kurban düzenlenen festivaldir. Bu festivalin düzenlenmesinden maksat, zürriyet tohumlarını şekillendiren ilâhlara hediye vermektir. Kış dönencesinde yapılan festival ise, 21 Aralık'ta başlar ve -yaz dönencesinde olduğu gibi- daha büyük olarak kutlanırdı. Bu festivalin değeri, Çinlilerin «yang» ve «yin» prensipleri diye isimlendirdikleri, iki kuvvetin yer değiştirmesi olayıdır. Çinlilerin inancına göre, «yang» erkek, uğurlu, kuvvetli, parlak ve sıcaktır. «Yin» ise dişi, uğursuz, zayıf, donuk ve soğuktur. İşte bu hususiyetlerinden dolayı «yin» Sonbahara, dolayısıyla kış dönencesine tekabül etmektedir. Çinlilerde de görülen bu festivalde, imparator ve memurlar günlük faaliyetlerine ara verirler ve bulutların rengine bakarak gelecek seneye âid kehânette bulunurlardı.

Eski Türklerde, bu gibi festivallerin yanında, dinî ve dinî olmayan törenler de tertib edilirdi. Devletin düzenlediği törenlerde kağan mutlaka bulunur ve töreni idâre ederdi. Devletin düzenlediği dinî törenler, ölü gömme, cenaze ve atalar için yapılan saygı törenleri idi. Dinî olmayan törenler ise, av törenleri ve toy merâsimleri idi. Bu dinî olmayan törenlerde eğlenceler tertib edilir ve halk ile birlikte eğlenilirdi.

TÜRKLERİN YAKIN KOMŞULARINA OLAN TESİRLERİ :

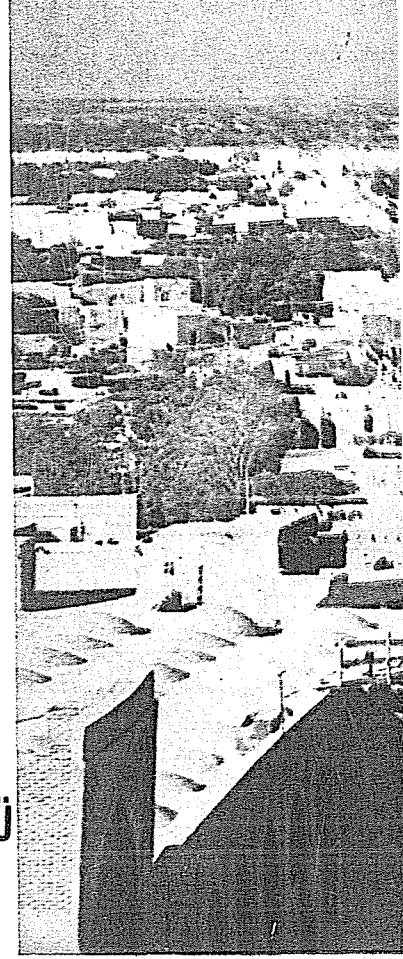
Orta Asya Türk devletlerinin, en sık bir şekilde münâsebette buldukları Çin'e tesirleri olmuştur. Hayvancılıktan bahs ederken, atın ilk defa bir Türk kabilesi olan Chou sülâlesi zamanında Çin'e getirildiğini görmüştük. Çin'in kuzeyindeki bu Türk kavimleri şaman dininde olduklarından, gök ve içinde güneş ile yıldız kültü bulunan dinlerini Çinlilere de öğretmişlerdir. Çinlilerin insan kurban etme

âdetleri bu devirden itibaren tesirini kaybetmeğe başlamış ve göğe hayvan kurban etme âdeti yer almıştır. Bir Türk kabilesi olan Chou'lardan başka Çin'in 16 Devlet zamanında (220 - 589), kendilerini Hunların neslinden sayan Ts'ien-chao devleti de 309 - 419 seneleri arasında Shansi eyâletinde hüküm sürmüş bir devlet olarak Çin kaynaklarında geçmektedir. Göktürkler zamanında, Çin'in devlet bünyesinde değişiklikler meydana geldiğini ve Göktürk âdetlerinin Çin'de de kullanıldığını görmekteyiz. Çin prensinin Göktürkçeyi konuşması ve Göktürkler gibi giyinmesi, maiyyetindeki adamlarına koyun derisinden palto giydirip, onlardan saçlarını Göktürkler gibi kuyruk şeklinde uzatmalarını istemesi hep bu tesirin sonucudur. Çin'in Beş Sülâle devrinde (907 - 960) Türk olan Sha-t'o'lar Çin'e kendi âdet ve inançlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Sha-t'o'larca ok ve yayın hem hukukî bir sembol, hem de yemin âdeti olarak kullanılması Çinlilerce de benimsenen bir âdet olmuştur.

Çinlilere şamanizmin bazı hususiyetleri Türkler tarafından öğretildiği gibi, Mani dininin Çin'de yayılmasında da Uygurların rolü büyük olmuştur. Çin'e T'ang sülâlesi zamanında giren bu dinin, Uygurların kabul etmesinden sonra, Çin'de de yayıldığını görmekteyiz. Uygurlar tarafından, çok benimsenen Mani dini için mâbedler inşa edilmiş ve Çin'de Mani mâbedlerinin yapılması için Çin hükümdarlarına fermanlar yollanmıştır.

Uygurlar, Orhun bölgesinde otururken, Kitan kabileleri Uygurların hâkimiyetleri altında idiler. Bu kabileler, Uygurların zirâat ve sanat alanındaki gelişmelerini tâkib etmişler ve bunları öğrenmişlerdir. Bu devirde Kitanlar, Uygurların sürülerini otlatıp çobanlık yapıyorlardı. 924 senesinde Kitan devleti kurulduktan sonra da, Uygurlarla Kitanlar arasındaki münasebetler devam etmiş ve Uygurların kültürel alandaki tesirleri Kitanlar üzerinde görülmüştür. Kitanların kullandıkları iki çeşid yazıdan «küçük yazı»yı Uygurlar öğretmişlerdir. Eski Türklerin bir içkisi olan kımız, Kitan askerleri arasında da aranılan bir içki olmuştur. Kavun ve karpuz ekimi, yine Uygurlar tarafından Kitanlara öğretilmiştir. Orhun bölgesinde oturan Uygurların demir işçiliğinde büyük bir tekniğe sâhib oldukları bilinir. Bu Uygurlarla akrabâlığı olan I-la kabilesi de, öğrendikleri bu sanatı aynen Kitanlar içinde de yürütmüşlerdir. Türkler, dokuz sayısına değer verirlerdi. Bunun örnekleri pek çoktur. Bu an'ane de, Uygurlar vâsitasıyla Kitanlara geçmiş ve Kitanların sosyal ve siyâsi teşkilâtlarında mühim bir yer almıştır.

Buhârâ
şehrinin
genel
görünüşü,
önde;
Mesclid-i Gelân
(yapılışı, 1514 M.).

1

**BUGÜNKÜ
TÜRK
VE
İSLÂM ŞEHİRİ**

BUHÂRÂ'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞI VE YERLEŞMESİ

As. Dr. Zekeriya Kitapçı